

משה רוזנפלד ויוסי שפנייר

תחנות הביניים בקו השאָת המשואות שבין הר המשחה לסרטבה

א. מבוא

שחזור מהלך השאָת המשואות בראש חודש, ונסיונות לזיהוי האתרים הקשורים בו העסיקו חוקרים שונים מאז אמצע המאה הקודמת. במהלך השנים האחרונות הציעו חוקרים שונים **מסלולי השאָה** שונים, המקשרים בין האתרים המוזכרים במסכת ראש השנה פ"ב מ"ד. חלק מן ההצעות מופיע במפת **תואי המשואות מהר המשחה לסרטבה - הצעות שונות** (ראה להלן).

הנקודה הראשונה בהשאָת המשואות הנזכרת במסכת ראש השנה היא **הר המשחה**. על זיהוי **הר המשחה** עם נקודה כל שהיא על רכס **הר הזיתים** אין חולקים. על רכס זה מספר שיאים שגבהם עולה על 800 מ', ויש ממנו תצפית טובה לעבר הר הבית מחד, ולעבר המדבר המזרחי מאידך¹. על פי המשנה במסכת מידות (פ"ב מ"ד) צריך הר המשחה להיות מול פתחו של ההיכל וממזרח, ולכן אנו מציעים לזהות את הנקודה הקרויה **טור מלכה**, ברכס הר הזיתים, עם מקום **הר המשחה**.

רוב החוקרים מזהים את הנקודה השנייה בקו המשואות - **הר הסרטבה** - עם **קֶרֶן סֶרְטָבָה** שבמזרח השומרון, שעל פסגתו נתגלו שרידי מבצר אלכסנדריון², במדבר המזרחי סמוך לפצאל³.

¹ רשימה זו היא עבודה משולבת של איסוף מידע מהשדה וניתוח נתונים אלה, והיא חלק ממחקר רחב יותר על המדבר המזרחי של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית.

² ראה לדוגמה, מ' הראל, **מסעות ומערכות בימי קדם**, תל אביב 1984, עמ' 174-175.

³ י' צפירי, מבצר סרטבה-אלכסנדריון, המקורות ההסטוריים והממצא הארכיאולוגי, בתוך **קֶרֶן סֶרְטָבָה ומדבר שומרון**, מ' רוזנפלד (עורך), תל אביב תשמ"ד, עמ' 31-52; י' צפירי, י' מגן, שתי עונות הפירה במבצר סרטבה/אלכסנדריון, בתוך **קדמוניות 65** (תשמ"ד), עמ' 26-32.

³ על סיכום המחקר עד כה ראה: מ' בן דב, **מסרטבה לגרופינא** - לזיהוי מקומה של סרטבה, השניה בתחנות קו המשואות מירושלים לבבל, בתוך **קתדרה 23** (תשמ"ב), עמ' 12 הערה 2

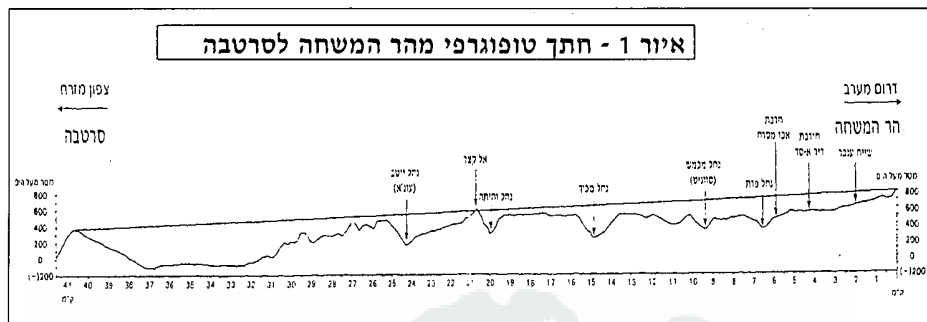
הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רוב החוקרים יצאו מנקודת הנחה כי המשואה שהודלקה על הר המשחה נראתה בסרטבה ללא שום קושי. היו חוקרים שבדקו זאת (בן דב, רוזנסון) וגילו שיש בכך קושי, ולכן הציעו זיהוי שונה מהמקובל⁴. ויכוח זה עולה כאמור, בעיקר בשל הסיבה שאין קשר עין רצוף, כמתבקש, בזמן העברת הידיעות על קידוש החודש, כמוזכר במסכת ראש השנה :

ומאין היו משיאין משואות? מהר המשחה לסרטבא ומסרטבא לגרופינא ומגרופינא לחורן, ומחורן לבית בלתין. לא זזו משם, אלא מוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהיה רואה כל הגולה לפניו כמדורת האש. (משנה, ראש השנה פ"ב מ"ד)

בן דב ערך מספר נסיונות למציאת קשר עין בין המבצר לירושלים אך ללא הצלחה⁵, ועל כן הציע את זהוי הסרטבה באתר בעבר הירדן המכונה: **צור של בית טוביה**⁶. אולם בהסתמך על נוסחאות שונות של המשנה, נדחתה הצעה זו על ידי עיר שי⁷. אנו מקבלים את הזיהוי של סרטבה במדבר המזרחי, וכמו כן אנו משוכנעים שאין קשר עין בין הר המשחה לסרטבה. תמונה זו עולה גם מהחתך הטופוגרפי שנערך מהר המשחה לסרטבה (ראה איור ו). מהחתך נראה בבירור שקו ראייה ישר בין **הר המשחה** (=רכס הר הזיתים) לסרטבה אינו אפשרי, כיון שישנו לפחות רכס גבוה אחד - באיזור כוכב השחר - המסתיר, ואינו מאפשר קו ראייה ישר בין שתי הנקודות.

נראה שכבר בתקופות קדומות היה ברור שקו ראייה רצוף אינו אפשרי - אם מסיבות גיאוגרפיות, או מסיבות אחרות - עובדה שהצריכה תחנות ביניים, כפי

Y. Tsfrir, *L. Di Segni, Tabula Imprii Romani Iudaea Palaestina*, (להלן: *בן דב, סרטבא*); *Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*, Jerusalem 1994, pp. 60-61.

בן דב, סרטבא, עמ' 11-16.

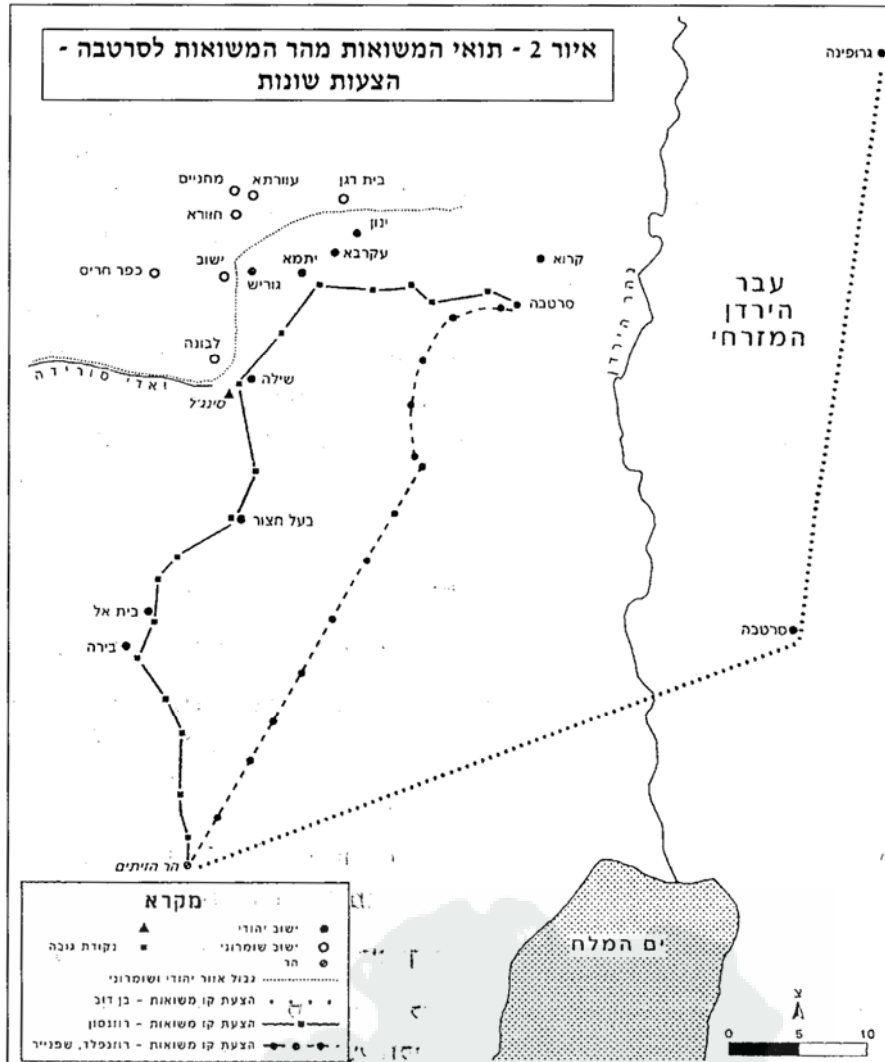
שם, עמ' 13.

שם, עמ' 15.

ע' עיר שי, אף על פי כן סרטבא היא אלכסנדריה, בתוך **קתדרה** 25 (תשמ"ג), עמ' 169-171.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שעולה כבר מהתלמוד (ראש השנה כ"ג ע"ב), ועל כך עמד רוזנסון⁸. כיוון שעצם היותן של תחנות ביניים הוא דבר שהיה מקובל, הוצעו הצעות שונות לתוואי של השאת המשוואות ושל תחנות הביניים (ראה איור 2). העיקרון שעומד מאחורי ההצעות השונות הוא שבמשנה הוזכרו תחנות ההשאה הראשיות וביניהן היו

⁸ יי רוזנסון, כיצד השיאו את משוואות ראש החודש בימי בית שני בין ירושלים לסרטבא, בתוך **קתדרה 27** (תשמ"ג), עמ' 176-178; יי רוזנסון, בראשונה היו משיאין משוואות בראשי חודשים, בתוך **תחומין ד'** (תשמ"ג), עמ' 488-500.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

תחנות ביניים. הראל מקבל את התוואי המסורתי של קו המשואות, אך אינו מתייחס לבעיה של קשר עין בין התחנות. הוא עצמו מציין שיש קשר עין בין הר המשחה לסרטבה⁹, ולדעתו קיים קו מקביל של משואות בין שני עברי הירדן (מתבסס על המקורות) כשקו המשואות העבר-ירדני המערבי צפוף יותר, וזאת בגלל צפיפותו של היישוב היהודי שם¹⁰. רוזנסון הציע קו תחנות לאורך גב ההר בשומרון, המתבסס על האיזור היהודי המיושב בשלהי הבית השני סמוך ליישוב השומרוני¹¹.

רשימה זו באה להציע הצעה נוספת והיא, העברת קו המשואות בקו ישר - פחות או יותר - בין הר המשחה לסרטבה. קו זה מקובל על חלק מהחוקרים, אך הללו לא תמיד נתנו דעתם לנושא הטופוגרפי, היוצר קשיים בהעברת המידע בקטע זה. ההצעה תוצג באן תוך שימת לב לבעיות קשר העין והצעה לפתרון הבעיה בתחנות ביניים. קו זה יתבסס על נתונים גיאוגרפיים ועל ממצאים ארכיאולוגיים, וכן על סקרים שנעשו באיזור בשנים האחרונות, תוך שימת דגש על מערכת הדרכים המקומית שקישרה בין התחנות. בהצעה זו אנו מתייחסים רק לקטע שבין הר המשחה לסרטבה שהוא בתחום הגיאוגרפי המוגדר של סקירתנו ולתחנות הביניים האפשריות בדרך; ולכן לא נעסוק כאן בהצעות הנוגעות לזיהויו של המשך קו המשואות.

ב. קביעת מסלול משואות מהר המשחה לסרטבה

הצעת המסלול תתבסס על מספר עקרונות:

- א. זיהוי אלכסנדריון/סרטבה באתר המקובל - בהר הבולט בעמק הירדן סמוך לפצאל ומצפוניו.
- ב. היעדר קשר עין הכרחי בין התחנות הראשיות המוזכרות במקורות.
- ג. קיום תחנות ביניים (עם קשר עין ביניהן) בין התחנות הראשיות, כפי שמשקף כבר ממקורות מתקופת התלמוד.
- ד. תחנות הביניים מבטלות את הצורך של קשר עין בין התחנות הראשיות.
- ה. נדרשת מערכת דרכים סבירה כדי להגיע לתחנות הביניים, המשמשת גם לקשר בין תחנות הביניים במקרה של תקלה ובתנאי מזג אוויר קשים.

⁹ מ' הראל, **מסעות ומערכות בימי קדם**, תל אביב 1984, עמ' 175.

¹⁰ הראל, שם, עמ' 167-175.

¹¹ י' רוזנסון, שם **(תחומין ד')**, עמ' 492-493, וראה איור 2.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

- ו. תחנות הביניים צריכות להיות ממוקמות מחוץ לאתרי יישוב, וזאת כדי למנוע בלבול בין אורות היישוב לבין אורות המשואות.
- ז. מסלול ההשאה לא היה רחוק מאוד, אך גם לא קרוב מאוד ליישובי הכותים. לכותים היתה כוונה להפריע בזמן השאת המשואות.

* * *

בבניית המסלול נתחשב בנתונים הבאים :

1. נתונים גיאוגרפים

האיזור המוצע לקו המשואות הוא איזור מדברי בעל תנאים אקלימיים וטופוגרפיים קשים. זהו איזור שלאורך כל התקופות ההסטוריות לא התקיימו בו יישובי קבע גדולים, להוציא איזורים הסמוכים למעיינות הגדולים, ומצויים בו בעיקר שרידי נוודים ונמלטים¹².

האיזור שבו עובר הקו המוצע הוא איזור שכמות המשקעים שבו נמוכה, וכמות זו מתמעטת והולכת ככל שיוורדים מזרחה. האיזור הדרומי הוא איזור עם סלעי קירטון ומתחת בו נחל פרת בקער ואדי קלט. צפונה משם, הסלע הופך להיות גיר קשה מתקופת הטורון¹³. בשל האופי הגיאוגרפי של האיזור, מתחתרים בו נחלים שכיוונם מזרח-מערב ומקשים על ההליכה בכיוון צפון דרום בעיקר בשוליים המזרחיים. מערכת נחלים זו כוללת (מדרום לצפון) את הנחלים הבאים : נחל פרת (קלט), נחל מכוד, נחל ייטב (עוגיא) ויובלי נחל ווחיתה, נחל דליה, נחלים רשאש ופצאל¹⁴. ממזרח לרכס הר בעל חצור ישנה מדרגה טקטונית המאפשרת תנועה רציפה בכיוון צפון דרום.

¹² י' שפניר, יחסי נוודים ויישובי קבע במזרח השומרון בעבר וכיום; בתוך **מחקרי יהודה ושומרון**, דברי הכנס השלישי, ז' ח' ארליך, י' אשל, (עורכים), קדומים-אריאל (תשנ"ד), עמ' 379-386.

¹³ ז' ב' בגין, הגיאולוגיה של סביבות ואדי מכוד, בתוך **נקרות צורים** 14, 1988, ע' פרומקין (עורך), עמ' 52-54.

¹⁴ י' רוט, ע' פלכסר, המסלע ביהודה ושומרון וניצולו על ידי האדם, בתוך **יהודה ושומרון פרקים בגיאוגרפיה ישובית**, א' שמואלי ואחרים (עורכים), ירושלים תשל"ז, עמ' 3-13.

2. מחקרי שדה

מחקרי השדה העיקריים עליהם נתבסס הם הסקרים והחפירות שנעשו בשנים האחרונות, ואשר נותנים לנו תמונת מצב של האיזור בתקופה הנדונה. כוונתנו בעיקר לסקר החרום של בר אדון¹⁵, סקר הדרכים הקדומות של אילן ודמתי¹⁶, סקר מזרח השומרון¹⁷ וסקר ארץ בנימין¹⁸. עוד נתונים יבואו במסגרת הטבלה המסכמת, נתונים המתבססים גם על מחקרים נוספים.

3. מערכת הדרכים

בהתאם לעולה מניתוח הנתונים הגיאוגרפיים, היה כיוון של הדרכים הראשיות בעיקר ממזרח למערב. דרכים אלה קישרו את גב ההר עם בקעת הירדן, חשיבותן השתנתה מתקופה לתקופה וחלקן נסלל מראש כדרכים מקומיות. בדרכים אלה עשו לדעתנו את דרכם גם משיאי המשואות, ולשם כך יש חשיבות רבה בהכרת מערכת הדרכים ובהבנת השתלבותם באתרים הנסקרים.

4. יישובי קבע

סמוך למסלול המוצע ישנם סך הכל שישה יישובי קבע שהיו מיושבים בתקופה הנידונה וייתכן שמהם היו יוצאים המשיאים לתחנות הביניים. יישובי הקבע צוינו בטבלה המסכמת כתחנות ביניים, למרות שקרוב לוודאי שהמשואה עצמה לא הודלקה סמוך ליישוב עצמו כדי לא ליצור בלבול עם האור העולה מהבתים.

ג. קו המשואות המוצע

הגיוני למתוח את קו המשואות בקו ישר עד כמה שניתן. קו כזה הוא קצר ביותר, חוסך זמן ומונע בלבול ואפשרות 'קילקול' על ידי זרים. תנאי הכרחי הוא, קיום קשר עין בין תחנות הביניים. בנקודה זו אין אנו מסנימים לקו שהציע רוזנסון, אם כי הלה ציין שאין זו אלא דוגמה. סביר שבאיזור תחנת הביניים תהיה דרך, לפחות דרך מקומית, ולא נהיה רחוקים מהאמת אם נאמר שאת תחנות

¹⁵ פ' בר אדון, הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו, בתוך **יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, מ' כוכבי (עורך), ירושלים תשל"ב, עמ' 91-149.

¹⁶ צ' אילן, ע' דמתי, דרכים עתיקות במדבר שומרון, בתוך **שנתון מוזיאון הארץ 17-18** (1975), עמ' 43-50.

¹⁷ י' שפניר, מזרח השומרון בתקופות ההלניסטית הרומית והביזנטית, **חיבור לשם קבלת תואר מוסמך**, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ב.

¹⁸ י' מגן, י' פינקלשטיין, **סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין**, ירושלים תשנ"ג.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הביניים איישו אנשים שגרו במרחק לא רב מהתחנה. נראה גם סביר שקו תחנות הביניים לא יעבור סמוך מאוד ליישוב השומרוני הצפוף הנמצא בגב ההר, בגלל היחס העוין של התושבים ורצונם לשבש את מפעל העברת המידע של קידוש החודש. מכל האמור עולה הצעה, שקו המשוואות שעבר בין הר המשחה לסרטבה - בהנחה שהסרטבה מזוהה על פי המקובל בבקעת הירדן - עבר בקו ישר פחות או יותר, המתבסס על תחנות ביניים. קו ישר זה יכול להתבסס על עשרים וחמש נקודות בדרך (נקודות אלו מובאות באיור 3 ובטבלה).

קו המשוואות, על פי הצעה זו, עובר במסלול הבא: מהר המשתה על רכס הר הזיתים (תחנה 1) לכיוון הנמצא מזרחית לאיזור ענתות (תחנה 3). משם ממשיך הקו צפונה וחוצה את היובלים העליונים של נחל פרת, ממזרח לחיזמא (תחנה 4). משם עובר הקו מעל לערוצי נחל מכמש ומכוכ, עובר לספר המדבר באיזור חורבת אל-כוליה (תחנה 11) וחוצה את רכס כוכב השחר ממזרח (תחנה 12). רכס זה הוא הבעייתי מבחינת רצף הראייה צפון-דרום. משם ממשיך קו המשוואות לכיוון צפון מזרח בירידה מתונה לכיוון הבקעה. לקראת סוף הדרך, ייתכן שהמסלול סוטה מעט מערבה, דרך בקעת גיתית של היום (תחנות 20-25) לכיוון הסרטבה. קו זה מציע תחנות ביניים שהמרחק ביניהן הוא מספר קילומטרים בודדים, עובדה המאפשרת לראות את תנועת ההשאה המוזכרת במקורות (משנה ראש השנה ב' ג'), ואין מתאפשרת דרך ההשאה בתחנות הראשיות בלבד. כמו כן, מתבססת הצעה זו על מערכת דרכים מקומית שבהן, ככל הנראה, עשו את דרכם משיאי המשוואות. אין ודאות שכל הנקודות שימשו באותה עת, אך הן בעלות פוטנציאל טוב מבחינת הנתונים שנבדקו בשטח, הן מבחינה גיאוגרפית והן מבחינת הממצאים ההסטוריים והארכיאולוגיים. הבנת המבנה המרחבי של האיזור מאפשרת להציע קו זה בביטחון שאינו נופל מההצעות שהוצעו עד כה.

על אתר ג (תשרי תשנ"ח)

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

טבלה מסכמת לנקודות המוצעות כתחנות הביניים בין הר המשחה לסרטבה

תחנת ביניים בקו המשוואות*	גובה נתונים**	הערות	מקורות
1. הר המשחה	818 מ' ברכס הר הזיתים	זיהוי נקודה מדויקת בעייתית.	- הראל 1984, עמ' 175-174.
2. שיח ענבר	677 מ' חורבה בגודל 30 דונם. ממצאים מהתקופות: ברזל, הלניסטית, רומית.		- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 356-355.
3. חורבת דיר א-סד	610 מ' חורבה בגודל 30 דונם. ממצאים מהתקופות: ברזל, הלניסטית, רומית.		- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 379.
4. חורבת עילמית	638 מ' שרידים מהתקופות: ברזל, הלניסטית, רומית.		- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 381-380. - כוכבי תשל"ב, עמ' 187.
5. חורבת א- תינה	540 מ' חורבה בגודל 4 דונם. שרידים מהתקופה הרומית.		- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 394-393.
6. נ.ג. 569	569 מ' מבנה מלבני, בתוכו מבנה ריבועי המזכיר מיצד, בור מים. שרידים מהתקופה הרומית.	נקודת תצפית זו נמצאת סמוך לאתר הנזכר.	- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 205. - מזר ואחרים תשמ"ד, עמ' 237.
7. נ.ג. 595	595 מ' כיפה בולטת, ממזרח לה גדרת אבן ושרידי מבנה, ושרידים מתקופת הברזל.		- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 206. - אליצור 1993, עמ' 111-124. - מזר ואחרים תשמ"ד, עמ' 250-236.
8. נ.ג. 635	635 מ' כיפה בולטת בסביבתה שנשקף ממנה נוף המדבר, ממערב לה אתר קבורה מתקופת הברונזה הביניימית.	אתר סמוך לדרך שכיוונה צפון דרום.	- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 206. - אליצור 1993, עמ' 111-124.
9. נ.ג. 508	508 מ' כיפה בולטת מעל ערוץ נחל מכוד. מצפון מזרח אתר נוודים עם שרידים מהתקופות: הלניסטית, רומית.	נמצא סמוך לדרך.	- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 295.
10. אל מוניה	590 מ' כיפה שיש עליה שרידי בית - חוה מהתקופה הביזאנטית.	סמוך לדרך חשובה היורדת לכיוון יריחו מאיזור גופנא	- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 296-295.

* מספר התחנה - מתייחס למספר המופיע באיור 3 - תחנות הביניים בקו המשוואות הר המשחה - סרטבה.

** נתונים - לא צויינו כל התקופות שנמצאו בהן ממצאים, אלא רק התקופות הרלוונטיות (או הסמוכות, אם היה חסר ממצא) לזיהוי האתר על דרך השאת המשוואות.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

תחנת ביניים בקו המשוואות	גובה	הערות	מקורות
11. חורבת אל כליה	664 מ' מצודה ומזר ליד אתר גדול. מבצר רומי מנזר ביזאנטי.	צופה לדרך גופנא יריחו	- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 307-309. - מגן תשמ"ט, עמ' 45-50.
12. אל קצר	637 מ' מבנה ריבועי בראש כיפה. ממצאים מהתקופות: הלניסטית, רומית.	נמצא בהמשך הרכס של קובץ א-נג'מה	- מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, עמ' 312-314.
13. קובת א-נג'מה	724 מ' קבר שיח, סביבו פזורים חרסים ומעט שרידים מהתקופה הרומית.	תצפית טובה על כל האזור וקשר עין עם ירושלים וסרטבה	- קונדר וקיצנר 1882, שומרון, עמ' 383. - שפניר תשנ"ב, עמ' 205.
14. נ.ג. 551	551 מ' כיפה השולטת על סביבתה ממנה תצפית ליובלים העליונים של נחל ייטב.	אין ממצאים מיוחדים.	- שפניר תשנ"ב, עמ' 188-189.
15. נ.ג. 535	535 מ' גם בקוטר 5 מ', מעט שרידים מהתקופה הרומית.	סמוך לדרך מקומית היורדת מצפון לנחל מכמש.	- שפניר תשנ"ב, עמ' 165. - שוורץ ושפניר תשנ"ג, עמ' 3-20.
16. כתף רפיץ	560 מ' כיפה השולטת על סביבתה. בראש הכיפה גם קטן. מעט שרידים. לא נמצאו חרסים.	הכיפה שולטת על דרך היורדת לכיוון נחל דליה.	- שפניר תשנ"ב, עמ' 128-130.
17. חורבת אל מותברכה	547 מ' כיפה השולטת על הערוצים היורדים לבקעת פצאל.	הגבעה נסקרה, לא נמצאו ממצאים מיוחדים.	- שפניר תשנ"ב, עמ' 102 (סביבות האתר).
18. נ.ג. 570	570 מ' רגם ומתחם רעייה סמוך לכיפה. שרידים מהתקופות: ביזאנטית ומאוחרת יותר.	האתר מצוי בקילומטר מזרחית לחורבת ג' בעית שהיתה מיושבת גם בתקופות: הלניסטית ורומית.	- שפניר תשנ"ב, עמ' 86-87. - אילן ודינור תשמ"ז, עמ' 130-114.
19. חורבת אל מונטר	527 מ' אתר בגודל 5 דונם, ניכר בגלי אבנים וטראסות. ממצאים מתקופות שונות, ומביזאנטית.	נמצא במדרגה תחת לכפר דומא, סמוך לעין דומא.	- פינקלשטיין, סקר אפרים, טרם פורסם.
20. חורבת בני פדיל	444 מ' מבנה גדול וחצר. נמצאו שרידים מהתקופות: ישראלית, פרסית.	האתר סמוך לדרך שכם – פצאל.	- אילן ודמתי 1975, עמ' 38.
21. חורבת טוויל	339 מ' גבעה בולטת על פני סביבתה מעל לעמק גיתית הפורה. שרידים מהתקופות: פרסית, ביזאנטית.		- אילן תשל"ז, עמ' 291.
22. נ.ג. 338	338 מ' גבעה בולטת מצפון לעמק גיתית. לא נמצאו ממצאים.	נמצאות סמוך לדרך המחברת את שכם עם בקעת פצאל	- אילן ודמתי 1975, עמ' 39.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

תחנת ביניים בקו המשואות*	גובה	הערות	מקורות
23. א-צונה	173 מ'	נמצאת סמוך לדרך המחברת את שכם עם תל א-צמידי.	- אילן ודמתי 1975, עמ' 40-39.
24. ראס אל- חפירה	329 מ'	גבעה בולטת סמוך לעין אל-חפירה וסמוך לדרך קדומה.	- אילן ודמתי 1975, עמ' 39-20. - שפנייר תשנ"ב, עמ' 267-282.
25. ראס קוניטרה	319 מ'	גבעה בעלת כיפה שטוחה, סמוכה לסרטבה. נמצאו בה שרידי אמות מים המובילים למבצר.	- עמית 1989, עמ' 215-221.
26. סרטבה	377 מ'	סרטבה היא התחנה השנייה המוזכרת במסכת ראש השנה בסדר השאת המשואות.	- קונדר וקיציר 1882, עמ' 401-396. - משל תשכ"ט, עמ' 103-107. - משל תשמ"ט, עמ' 292-301. - צפריר ומגן תשמ"ד, עמ' 32-26. - צפריר 1994, עמ' 61-60. - משל תשנ"ו, עמ' 243-247.

ביבליוגרפיה לטבלה המסכמת

- אילן תשל"ז - צ' אילן, **בקעת הירדן ומדבר שומרון**, תל אביב תשל"ז.
- אילן ודינור תשמ"ז - צ' אילן, א' דינור גבעית, **ישוב קדום בספר מדבר שומרון**, בתוך **שומרון ובנימין**, ז' ח' ארליך, (עורך), עפרה תשמ"ז, עמ' 130-114.
- אילן ודמתי 1975 - צ' אילן, ע' דמתי, **דרכים עתיקות במדבר שומרון**, בתוך **שנתון מוזיאון הארץ 17-18** (1975), עמ' 50-43.
- אליצור 1993 - י' אליצור, **דרך אלכסונית מירושלים למעברות אדם בתקופת המקרא**, בתוך **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השני תשנ"ב**, ז' ח' ארליך, י' אשל (עורכים), **קדומים אריאל** 1993, עמ' 124-111.
- הראל 1984 - מ' הראל, **מסעות ומערכות בימי קדם**, תל אביב 1984.
- כוכבי תשל"ב - מ' כוכבי, (עורך), **יהודה ושומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים תשל"ב.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

- מגן תשמ"ט - י' מגן, מבצר רומי ומנזר מן התקופה הביזאנטית בחירבת אל כילה, בתוך **קדמוניות** 85-86 (תשמ"ט), עמ' 45-50.
- מגן ופינקלשטיין תשנ"ג - י' מגן, י' פינקלשטיין, **סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין**, ירושלים תשנ"ג.
- מזר ואחרים תשמ"ד - ע' מזר, (ואחרים), דרך הגבול שבין מכמש ליריחו וחפירות חורבת שילחה, בתוך **ארץ ישראל י"ז** (ספר ברור), ירושלים תשמ"ד, עמ' 236-250.
- משל תשכ"ט - ז' משל, מה יש לראות בסרטבה-אלכסנדריון? בתוך **טבע וארץ**, י"ב/ג (תשכ"ט), עמ' 103-107.
- משל תשמ"ט - ז' משל, מערכת המצור ודרך קדומה לרגלי מבצר אלכסנדריון (סרטבה), בתוך **ארץ ישראל כ'** (ספר יגאל ידין), ירושלים תשמ"ט, עמ' 292-301.
- משל תשנ"ו - ז' משל, החשמונאים ומבצרי מדבר יהודה, בתוך **ימי בית חשמונאי**, ד' עמית, ח' אשל, (עורכים), ירושלים תשנ"ו, עמ' 239-250.
- עמית 1989 - **אמות המים הקדומות בארץ ישראל**, ד' עמית, ואחרים (עורכים), ירושלים 1989.
- צפריר, דיסגני וגרין 1994 - Y. Tsafir, L. Di Segni, Y. Green, *Tabula Imprii - Eretz Israel in the Hellenistic Roman and Byzantine Periods*, Jerusalem 1994.
- צפריר ומגן תשמ"ד - י' צפריר, י' מגן, שתי עונות חפירה במבצר סרטבה/אלכסנדריון, בתוך **קדמוניות** 65 (תשמ"ד), עמ' 26-32.
- קונדר וקיצ'נר 1882 - C.R. Conder, H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palesine*, London 1882.
- שוורץ ושפנייר תשנ"ג - י' שוורץ, י' שפנייר, מדבר שומרון כמקלט למורדים חשמונאים, בתוך **קתדרה** 65 (תשנ"ג), עמ' 3-20.
- שפנייר 7993 - י' שפנייר, מעינות דרום מזרח השומרון, בתוך **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השני**, ז' ח' ארליך, י' אשל, (עורכים), **תשנ"ב**, קדומים-אריאל 1993, עמ' 267-282.
- שפנייר תשנ"ב - י' שפנייר, **מזרח השומרון בתקופות ההלניסטית הרומית והביזאנטית, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך**, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ב.